

УДК 141: 8. 03

Л 84

Мар'яна ЛУК'ЯНЧЕНКО

**ФІЛОСОФІЯ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМУ ЯК ЧИННИК
МОВНОЇ КОНЦЕПТУАЛЬНОСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ
А. КАМЮ І Ж.-П. САРТРА ТА ЇХ УКРАЇНСЬКИХ
ПЕРЕКЛАДІВ)**

У статті проаналізовано філософську доктрину екзистенціалізму, яка становить підґрунтя для концептуального підходу у дослідженнях проблем перекладу французьких екзистенціальних романів А. Камю та Ж.-П. Сартра. Застосування цього нового методу перекладознавчої науки дає змогу дослідникові проникнути в глибину семантику різних рівнів тексту з метою докладного вивчення тих динамічних процесів, що знайшли своє відображення у художньому світі твору. Особливу увагу в статті приділено концептоідентифікувальній ролі заголовка, який фокусує ідейний зміст цілого твору.

Ключові слова: екзистенціалізм, абсурд, абсурдна людина, переклад, концепт, текстовий концепт, мегаконцепт, заголовок.

Ми розглянемо застосування нового підходу у перекладознавчій науці, який базується на принципах концептуального членування тексту. Окреслена проблематика вже розглядалася у працях вітчизняних науковців, і теоретичні засади концептуального аналізу тексту у когнітивній лінгвістиці вже опрацьовувались [Жаботинська 1999; Чередниченко 2001; Кагановська 2002]. Застосування цього методу у *перекладознавстві* відкриває широкі можливості для поглибленого аналізу тексту оригіналу та адекватного його відтворення в мові перекладу. У практичній частині нашої роботи ми звернемося до французьких екзистенціальних романів, які в українському перекладознавстві досліджені недостатньо, а їх українські переклади детально не аналізувались.

Короткий огляд філософської доктрини екзистенціалізму, зроблений далі, має безпосереднє відношення до головної мети нашої статті, тому що зупинимось на аналізі заголовків романів французьких письменників-екзистенціалістів та на проблемі їх перекладу українською мовою.

Актуальність теми зумовлена необхідністю освоєння українською філологічною наукою творчої спадщини А. Камю та Ж.-П. Сартра. Нашим завданням є вивчення базових концептів екзистенційної прози та мовних засобів їхнього втілення в українських перекладах.

Сучасний етап перекладознавчих досліджень в Україні у галузі художнього перекладу потребує розширеного вивчення та поглибленого опрацювання шляхів відтворення концептуальних основ екзистенційної прози, яка залишила помітний слід у світовій літературі ХХ століття. Результати таких досліджень можуть бути використані не тільки у теорії, а й безпосередньо у практиці художнього перекладу, що допоможе відтворити цілий ряд тих семантичних мовних концептів, котрі містяться у площині філософії екзистенціалізму.

Поняття концепту часто використовується у сучасній лінгвістиці при описі семантики мови, тоді значення прирівнюється до концептів (концептуальних структур), які в них виражаються. Семантика слова стає концептом, “схопленим знаком” [5, 67]. Так слова та інші мовні одиниці – мовні репрезентації – активізують ті сутності, знаковими замінниками яких вони є. Вони збуджують у пам’яті та мисленні людини певні концепти, які, втілюючись у художніх творах, набувають форми текстових концептів. У цьому випадку доцільним буде подати визначення текстового концепту, запропоноване О. Кагановською: “Текстовий концепт становить мовленнєво-розумове утворення змістового плану, яке характеризується багатосмисловою напруженістю та надкатегоріальністю і на текстовому рівні імплікує сукупність певних ознак метаобразів художнього твору з метою їхньої подальшої експлікації” [3, 24]. Текстові концепти становлять певну ієрархію і таким чином формують цілісний мегаконцепт художнього твору. Першорядне втілення текстового мегаконцепту відбувається у заголовку, воно пронизує далі увесь текстовий простір твору і підпорядковує собі всі текстові концепти у їхній ієрархічній побудові.

Відомий російський мовознавець та культуролог Ю.С. Степанов пропонує такий підхід до концептуального аналізу тексту: він постулює

наявність концептуалізованих локалізацій смислу, що виникають при злитті мовних і культурних тем на вищому рівні абстракції, ніж мовна і культурна моделі світу. При цьому під мовними темами розуміють логіко-лінгвістичні константи мови – так звані базові семантими, а під культурними темами – одиниці культурного і світоглядного характеру [8, 15].

Експлікація концептуалізованої сфери відбувається в результаті кореляції між мовною і культурною темами. Отже, як пише Ю. Степанов, у дослідника з'являється можливість застосовувати власне мовні теми для пояснення культурних феноменів і навпаки. Завдяки цьому культурна тема моделює своєрідну "раму" і дозволяє співвіднести мовні дані в межах певних мікрмотивів [8, 15]. "Коли ставлять за мету об'єднати в межах єдиної теорії дані мови і дані культури, то, очевидно, не можна переносити мовну модель на предметну галузь культури і, навпаки, модель культури на предметну галузь мови. Тут повинна йти мова про те, щоб виробити третій, більш загальний апарат понять, який би стосувався як лінгвістичної теорії, з одного боку, так і теорії культури, з іншого" [8, 15].

Отже, якщо визначення концепту вважати кінцевою метою і головним засобом перекладу, то можна сформулювати типові підходи до так званого концептуального перекладу. Для нього зрозуміло, важливою є відповідність загального концепту мові перекладу, що у випадку екзистенційної прози є дуже важливим завданням. Звичайно, лінгвістичні особливості мови перекладу (лексичні, морфологічні, синтаксичні засоби) повинні збігатися з їхніми еквівалентами в оригіналі, а екстралінгвістичні явища тексту мають бути точно відтворені в цільовому тексті. Все це суттєво для концептуального перекладу, але, водночас, воно є ніби другорядним, оскільки вирішальну роль тут відіграватиме збереження концепту. Якщо він зберігається, то читач має справу з істинним, тобто адекватним перекладом. У нашій статті ми зупинемось лише на прикладах перекладу заголовків романів Сартра і Камю.

Після другої світової війни нова філософська доктрина – екзистенціалізм – заволоділа умами французів, запанувала над літературою і театром і навіть намагалася відігравати політичну роль.

Як відомо, екзистенціалізм ставив наголос на проблемі екзистенції,

тобто на феномені існування, яке протиставляється сутності як чомусь примарному, проблематичному. Сартр проголошує: "Існування передуге сутності" [14, 444]. Зауважимо, що Альбер Камю досить чітко відмежувався від філософії екзистенціалізму, аби пов'язати своє ім'я з власною доктриною, названою філософією абсурду. Визначена у "Міфі про Сізіфа" (1942), вона знайшла своє яскраве вираження у романі "Сторонній" (1942). Ця філософія незмінно пронизує увесь чуттєвий розвиток думки Камю, аж до створення роману "Чума" (1947).

Тому для усунення будь-якої двозначності важливим є уточнення змісту таких термінів філософії екзистенціалізму, як абсурд, абсурдна людина, бунт, свобода, пристрасть, які, вийшовши з-під пера Альбера Камю, набули особливого резонансу, і саме вони далі визначатимуться нами як концептотворчі елементи екзистенціальної прози.

Проблематика, яку відображають перелічені терміни, пов'язана з основним екзистенційним питанням: чи життя вартує того, щоб бути прожитим? Таке питання, без сумніву, хоч би раз у житті задає собі кожна людина.

Усвідомлення відчуття абсурду приходить разом з "нудотою", яку провокує механічний спосіб безцільного існування: "Іноді стається так, що декорації обвалюються. Підйом, трамвай, чотири години у конторі чи на заводі, їжа, трамвай, чотири години роботи, їжа, сон, і так в понеділок, вівторок, середу, четвер, п'ятницю і суботу, в тому ж ритмі. Цим шляхом легко йти більшість часу. І лише одного-єдиного дня постає "чому" і все починається з цієї втоми, ледь забарвленої відразою" [13, 14].

Це відчуття може народитись від ворожості світу, щодо якого відчуваєш себе цілком стороннім. Або від думки, що всі дні нашого безбарвного життя є безглуздо підпорядковані завтрашньому дню. Саме завдяки усвідомленню впевненості у невідворотності смерті нам відкривається абсурдність, де жодна мораль, жодне зусилля не є апіорі виправданими перед кривавою математикою нашої долі [4, 39].

Людський розум, очевидно, неспроможний зрозуміти світ, і він нам у свій спосіб доводить, що цей світ є абсурдним, чи, радше, таким, де панує ірраціональне. Філософія екзистенціалізму постулює, що насправді не світ є абсурдним, а зіткнення його ірраціонального характеру та того відчайдушного бажання ясності, поклик якого йде з глибини людського ества. Отож, абсурд не міститься ні в людині, ні в

світі, а в їхній спільній присутності. Він народжується з їхньої антиномії і є їхнім єдиним зв'язком [4, 42]. І якщо поняття абсурду є основним, якщо воно є першочерговою з усіх наших істин, будь-яке розв'язання життєвої драми повинне його зберегти. Камю вважає, що лише той знаходить логічне розв'язання драми життя, хто вирішує жити тільки з тим, що він знає, тобто з усвідомленням цього безнадійного зіткнення розуму та світу [4, 62]. “Я виводжу з абсурду, – каже Камю, – три висновки, якими є мій бунт, моя свобода, моя пристрасть” [14, 444].

Письменник ніби закликає до бунтарства, до щохвилинного зіткнення людини зі світом. Цей бунт – безнадійний і є лише утвердженням неблаганності людської долі. За Камю, саме він надає життю цінності і величі, підносить розум і гордість людини у її постійних сутічках з реальністю, яка незмінно перемагає. Він закликає людину вичерпати всі засоби боротьби і саму себе до кінця, бо вона знає, що в цьому щоденному бунті постає єдина істина, якою є виклик [4, 71]. Абсурдна людина може відчувати лише свободу власного розуму чи дій. Аж до зустрічі з абсурдом вона собі лише створювала ілюзію, що є вільною, але насправді завжди була рабом звички чи забобонів, які надавали їй життю примарної цінності. Відкриття абсурду дозволяє їй побачити все новим поглядом: людина стає дійсно вільною з того моменту, коли вона чітко усвідомила своє приреченість без надії на завтрашній день [13, 14].

Людина є відповідальною і водночас є “приреченою бути вільною” [6, 325] і розглядати проблему свободи абстрактно було б неправильно [11, 57–58], оскільки ми завжди знаходимося “у ситуації”, що зобов'язує нас вибирати і, водночас, дає нам свободу [10, 39]. У вирішальний момент визначення позиції нас огортає “тривога” [7, 390], зумовлена питанням: на яких засадах повинен базуватися наш вибір? Що буде критерієм автентичного вчинку? Сартр, як і Камю, відкидає загальноприйнятні цінності. “Хоча людина вибирає свій спосіб буття на тлі абсолютної випадковості свого “буття-тут”, вона утримує в своїх руках всі нитки, які зв'язують її зі світом. Не вибираючи своєї епохи, вона вибирає себе в ній. Людина повинна постійно “винаходити” себе, вільним вибором свого способу буття вибудовувати себе “аж до найдрібніших деталей” [7, 272].

Екзистенціалізм як певна система умонастроїв розвивався у часи воєнних лихоліть та у не менш важкі повоєнні десятиліття, у період крутих і часто суперечливих поворотів історії. Саме тому зрозумілим є висунення на перший план і возвеличення окремої людської особистості в її оголеній трагічності перед лицем всепоглинаючої абсурдності світу. Особистість людини, в екзистенційному її баченні, є самотньою, будучи водночас вплетеною у середовище. Вона всіма своїми силами протистоїть йому, тому суспільству, тій державі, які відсторонюють, відчужують її, намагаючись підпорядкувати своїм інтересам, нав'язуючи свої моральні та ідеологічні принципи. Так виглядають загальні риси екзистенціалізму, який ставить у центрі світобудови людську особистість, її свободу та самоцінність. У цьому контексті стає зрозумілим, чому екзистенційна проза характеризується надзвичайно сильними концептуальними мовними маркерами. Спробуємо це показати, проаналізувавши для початку лише назви деяких прозових творів А. Камю та Ж.-П. Сартра.

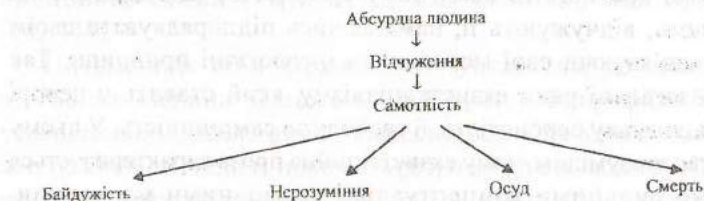
Як було вже зазначено, у нашій статті ми зупинимось детальніше на концептоідентифікувальній ролі заголовка, який фокусує в собі концептуальну інформацію тексту загалом. Цей аспект проблеми дослідники пояснюють так: “З урахуванням кореляції імплікації та експлікації заголовкам, що визначають композиційні особливості твору, відведена значна роль у втіленні семантико-стилістичного аспекту текстового мегаконцепту” [3, 107]. І “реалізація заголовком художнього твору функції ідентифікації текстового мегаконцепту визначає переважне положення якогось одного концептуального плану, що згодом розгортається у текстовий концепт. Виконання заголовками цієї важливої (якщо не найважливішої) функції залежить багато в чому від ступеня “адекватності” текстового концепту, передбачуваного у заголовку, мегаконцепту твору, оскільки саме у назвах відбувається ідентифікація текстових мегаконцептів” [3, 108].

Спробуємо тепер схематично зобразити втілення найважливіших концептів філософії екзистенціалізму у назвах романів Альбера Камю.

Звернемось до оригінального заголовку роману “Сторонній” (“L’Étranger”). У словнику В.Г. Гака, К.А. Ганшиної знаходимо такі значення слова “l’étranger” – 1) іноземець; 2) чужий, сторонній, стороння людина; чужак; 3) чужинець, ворог; 4) афр. гість. Порівнявши дані

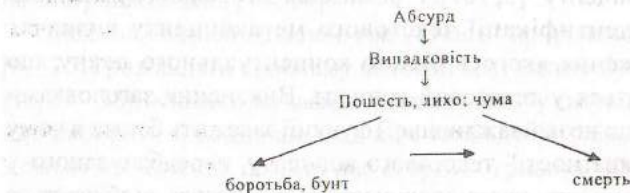
французького тлумачного словника "Le Nouveau Petit Robert" з значеннями і виходячи зі змісту твору, найвірогіднішим відповідником перекладу, який би зберігав концептуальне забарвлення французького слова, вважаємо значення 2 і 3. Процедура такого зіставлення словникових даних проводилась нами у кожному з наступних прикладів.

У зв'язку з цим вимальовується така схема розгортання текстового мегаконцепту цього твору, репрезентованого у заголовку:

Отже, бачимо, що базовий концепт екзистенціалізму, концепт "абсурдної людини", яка є чужою в цьому світі, самотньою і тим самим невідворотно причеженою на смерть, яскраво втілюється у заголовку роману "L'Etranger".

Проаналізувавши словникові значення заголовка роману "Чума" ("La Peste") (1) чума; мор; язва; зараза; 2) кара, лихо), ми бачимо розгортання базового мегаконцепту так:

Абсурдною і випадковою є виникнення у невеличкому щасливому містечку жахливої епідемії чуми, яка всюди сіє смерть і страждання. Безнадійною і безрезультатною є також боротьба з нею, що невблаганно веде до смерті. І ми знову маємо перед собою наочне втілення головних екзистенційних концептів, зокрема відбиття концепту невідворотності людської долі – смерті.

Розглянемо заголовок роману "Падіння" ("La Chute"). Словник

подає такі значення цього слова: 1) падіння; опадання; 2) зниження; зменшення; спад; 3) перен. провал; 4) гріхопадіння; 5) спуск, нахил; 6) каналізаційний спуск; сміттєпровід. Схему розгортання базового мегаконцепту, а саме – “свободи вибору” – можна зобразити так:

Свобода вибору

Гріхопадіння

Абсурдне буття

Самотність

Смерть

Вважаємо, що в українському перекладі концептуальнозначущий нюанс французького заголовка, який міститься в одному зі значень – “гріхопадіння”, – частково втрачається. Здійснилась свобода вибору: не виконано одну із заповідей Божих. Головний герой не запобіг самогубству молодій жінці, а самогубство – великий гріх і “невідвернення” від гріха, байдужість до долі ближнього свого – теж гріх. А чи ж не з найпершого гріхопадіння походить абсурдність буття в світі? Звідси й випливає смертне призначення людини, невідворотність такого її кінця.

Зупинимось ще на заголовках двох творів Ж.-П. Сартра “Нудота” (“La Nausée”) і “Mur” (“Le Mur”). У словнику читаємо: “la nausée”: 1) нудота (фізіологічний стан) і 2) відраза, огида. Мегаконцепт твору визначатиметься нами як “усвідомлення буття”. Схему розгортання цього мегаконцепту можна зобразити так:

Усвідомлення буття

Нудота (навіть фізіологічне її відчуття)

Відраза, огида до буття = небуття

Смерть

Збірка “Мур” приховує мегаконцепт “людина перед муром”. Визначаємо його, відштовхуючись від таких значень слова “le mur”, як стіна, загорожа та його переносних значень: глуха стіна, перепона, перешкода, завіса. Нам бачиться така схема розгортання цього мегаконцепту:

Людина перед муром = буття за муром

Ізоляція

Самотність

Смерть

Отже, усі проаналізовані заголовки несуть у собі те концептуальне навантаження, яке конче варто шукати у філософській доктрині екзистенціалізму. Французька екзистенціальна проза є яскраво концептуально маркована, що робить її надзвичайно цікавою у плані наукового дослідження.

Літературний доробок французьких письменників-екзистенціалістів – висвітлення нагальних питань, що повсякчас постають перед людською свідомістю. Він особливо актуальний і в наші дні. Творчість Ж.-П. Сартра і А. Камю переживає друге народження в українських перекладах, бо інтелектуальні, релігійні, моральні, емоційні проблеми їхніх героїв як ніколи відповідають стану нашої нинішньої невлаштованості (політичної та економічної) і духовного занепаду, який став особливо відчутним за останні кілька років.

1. Гак В.Г., Ганшина К.А. Новый французско-русский словарь. – 6-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 2001.

2. Жаботинская С.А. Концептуальный анализ: типы фреймов // Вісник Черкаського університету. Серія Філологічні науки. – Вип. 11. – Черкаси. – 1999. – С. 12 – 25.

3. Кагановська О.М. Текстові концепти художньої прози (на матеріалі французької романистики ХХ сторіччя): Монографія. – К.: Вид. Центр КНЛУ, 2002. – 292 с.

4. Камю А. Миф о Сизифе // Творчество и свобода. Сборник. Пер. с франц. – М.: Радуга, 1990. – С. 30 – 109.

5. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Е.С. Кубряковой. – М.: Филол.факультет МГУ, 1997. – 197 с.
6. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов / Сост. и общ. ред. А.А. Яковлева: Перевод. – М.: Политиздат, 1989. – С. 319 – 344.
7. Современная западная философия. Словарь / Сост.: Малахов В.С., Филатов В.П. – М.: Политиздат, 1991. – 414 с.
8. Степанов Ю.С., Проскурин С.Г. Константы мировой культуры. Алфавиты и алфавитные тексты в периоды двоеверия. – М.: Наука, 1993. – 158 с.
9. Чередниченко О.І. Мовні і концептуальні картини світу: Збірник наукових праць №5 / КНУТШ; Фак-тет інозем. філології; Гол. ред. О.І. Чередниченко та ін. – Київ, 2001. – 278 с.
10. Busnel François. Sartre, vingt ans après//Magazine littéraire. – 2000. – №384. – р. 38 – 39.
11. Colas Dominique. La liberté politique entre Descartes et Marx // Magazine littéraire. – 2000. – № 384. – р. 57 – 58.
12. Le Nouveau Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. – Dictionnaires Le Robert, Paris, 1993. – 1792.
13. Lichet Raymond. Lire Camus. – Librairie Hachette, Paris, 1969. – 78 p.
14. Rincé Dominique, Barbéris Dominique. Langue et littérature. Anthologie XIXe-XXe siècles. – Editions Nathan, Paris, 1992. – p. 444 – 457.

Марьяна Лукьянченко. Философия экзистенциализма как фактор языковой концептуальности. В предлагаемой статье проанализирована философская доктрина экзистенциализма, которая является основанием для концептуального подхода при исследовании проблем перевода французских экзистенциальных романов А. Камю и Ж.-П. Сартра. Использование этого современного метода переводоведения дает возможность исследователю проникнуть в глубинную семантику разных уровней текста с целью детального изучения тех динамических процессов, которые нашли свое отражение в художественном мире произведения. Особое внимание уделено концептоидентифицирующей роли заглавия, которое фокусирует идейное содержание всего произведения.

Ключевые слова: экзистенциализм, абсурд, абсурдный человек, перевод, концепт, текстовый концепт, мегаконцепт, заглавие.

Lukyantchenko Maryana. The philosophy of existentialism as the background for a language conceptualism. The philosophical doctrine

of the existentialism which gives the background for the conceptual approach to investigations of the problems of translation of French existentialist novels by A. Camus and J.-P. Sartre, is analysed in this article. The use of this new translation method gives an opportunity for a researcher to go behind the deep textual semantics of different levels aiming at studying in detail the dynamic processes being vividly expressed in a fiction world of the work. Most special attention is given to the conceptual and identificational role of the headline which focuses on the main contents of the entire work.

Keywords: existentialism, absurdness, absurd person, translation, concept, textual concept, megaconcept, title.